

УДК 61(477):03

Любомир Пиріг

академік АМНУ, член-кореспондент НАН України

Медицина в українських енциклопедіях

Слово, поняття «енциклопедія» має грецькі корені й означає коло загальноосвітніх знань. Є енциклопедії універсальні, з охопленням справді широкого спектра питань, енциклопедії галузеві, присвячені окремим наукам чи сферам діяльності людини. Видання енциклопедій у державі є свідченням зрілості інтелекту суспільства, що проявляється створенням енциклопедій та передбачуванім попитом на них. Крім того, це є свідченням зацікавленості та патронату з боку державно-управлінських кіл щодо збагачення знань своїх громадян та пропаганди серед своєї та світової громадськості досягнень держави і нації у різних сферах діяльності.

Висвітлення питань медицини можна знайти в українських енциклопедіях універсального характеру, оскільки видання фундаментальної галузевої медичної енциклопедії в Україні ще не здійснено. Предтечею такого видання є «Медична енциклопедія», складена П. Червяком і видана обсягом 1022 сторінки 2001 року. Фактично – це своєрідний медичний енциклопедичний словник з переліком понять, термінів та їх визначенням. Окремо в ній представлено «Видатних лікарів та вчених-медиків України» (92 сторінки). У 2005 році видавництвом «Здоров'я» започатковано видання 5-томної «Енциклопедії сімейної медицини». Поки що вийшов 1-й том у двох книгах.

У 80-их роках минулого століття редакція УРЕ мала намір видати галузеву медичну енциклопедію у 5-ти томах (по 60 друкованих аркушів у кожному), до якої і мені довелось скласти словник зі спеціальності «нефрологія», але до реалізації видання не дійшло.

Спроба М. Скрипника на початку 30-их років минулого століття видати 20-томну Українську радянську енциклопедію (УРЕ), де б знайшлося місце і для медицини, після виходу першого тому зі зрозумілих причин зазнала краху.

В універсальних енциклопедіях, як, зрештою, і в галузевих медичних, висвітлення відповідних питань може стосуватися наукових напрямків, окремих медичних спеціальностей, анатомії, фізіології людини, хвороб і патологічних станів, симптомів, синдромів, окремих медикаментів та їх класів, історії медицини, її діячів, медичних установ тощо.

Ми зробили спробу порівняти висвітлення питань медицини в різних українських енциклопедичних виданнях, взявши за основу алфавітний порядок статей і обмежившись тільки започаткуванням їх на «За».

У 3-томній «Українській загальній енциклопедії» (УЗЕ), виданій у 30-их роках минулого століття за редакцією І. Раковського (Львів – Станиславів – Коломия. Видання кооперативи «Рідна школа»), серед 276 невеликих статей, започаткованих на «За», стосовно медицини налічується 5,4%. Із персоналії згадано тільки Д. Заболотного. Деякі поняття сьогодні не вживаються, або й незрозумілі для широкого загалу читачів, у тому числі й медиків. Наприклад, «Запійне маячення»; «Зади́х, дихави́ця»; «Зада́вка – гл. Жаба, ангі́на». Подано пояснення поняття «Замовлювання, заклинання». З другого боку, щодо «Заклинання» (окремо) відсилають читача до статті «Екзорцизм», що означає «церковні молитви, якими виганяють злого духа».

Збережені мною три томи УЗЕ нагадують мені дитячі роки часів Другої світової війни. На титульних сторінках кожного тому – відбиток штемпеля овалної форми з текстом «Бібліотека» зі стертими колісь мною ім'ям та прізвиськом власника домашньої бібліотеки «Степана Пилата». Під написом «Бібліотека» чорним чорнилом на першому томі «Ч. 13» (та відповідно на наступних – «Ч. 14» і «Ч. 15»). С. Пилат був у містечку Рогатині одним із нечисленних українців – власників крамниць. Вони були заможнішими порівняно з хліборобами і, на відміну від них, нішніх заможних, горнулися до громадсько-культурницької діяльності, належали до кола національної інтелігенції. Хатина Пилатів була недалеко від нашої хліборобської хати і мені доводилося з їх дітьми (частіше з дочкою, бо син був старшим) забігати до них. Я із заздрістю оглядав етажерку з книжками. З наближенням фронту і «визволителів» зі Сходу господар хатини, власник галантерейної крамниці, який у Першу світову війну служив у рядах УГА, кудись зник. Його дружина з дітьми разом з родинами колишніх учителів української гімназії, місцевої інтелігенції подалися на Захід. Їхня хата стояла пустою, з чого й скористалися мої батьки, які, повернувшись зі мною із села після майже тижневої тривалості бомбардувань і стрілянини, застали нашу хату вщент зруйнованою двома авіабомбами і спаленою. Ми поселилися у хатині Пилатів. Книжки з етажерки вже порозхапували, але томи УЗЕ були. З переляку перед обшуками, арештами, виселеннями я стер ім'я і прізвисько їх власника. Чомусь прізвисько власника УЗЕ для мене, тоді 13-річного, здавалося більшим «компроматом» перед НКВД і КДБ, ніж сама книжка.

В УЗЕ є невеличка стаття під назвою «Медицина», як про «науку і умілість лікування», із згадкою про народну медицину, соціальну, судову. Узагальнюючі статті під назвою «Медицина» є в кожній енциклопедії.

У 1955–1984 роках силами представників української діаспори вийшла 10-томна «Енциклопедія українознавства» (за редакцією В. Кубійовича), яка у 90-их ро-

ках дочекалася репринтного видання в Україні. Назва промовляє сама за себе. 3-поміж 346 статей, започаткованих на «За», тільки 2,6% присвячено медицині, переважно видатним медикам минулого, а серед них і двом сучасникам (М. Зайко, І. Зайченко), а також австрійському лікареві Р. Зайхтеру як знавцеві української філателії.

І тут не пропущено «Заклинань», але з посиланням на «Замовляння» («словесні формули з деякими обрядовими діями, за допомогою яких людина намагалася прогнати злі сили... або прагнула накликати собі на допомогу добрі сили»).

Чи не видання цієї енциклопедії сприяло тому, що в УРСР було прийнято постанову про видання УРЕ (перший том підписано до друку в грудні 1959 року). У першому виданні УРЕ серед 463 статей, започаткованих на «За», що мають відношення до медицини (5-й том, 1961 рік), було 7,3%, серед них персоналіям присвячено удвічі менше, ніж в «Енциклопедії українознавства», але набагато більше присвячено безпосередньо медицині.

Під поняттями «Заклинань, замовляння», з відсиланням читача ще й до статті «Магія», після згадки про класовість суспільства вказано, що вони «...збереглися й досі як різновидність марновірства». Думаю, що подібні поняття повинні тлумачити знавці народної медицини або етнографи.

З метою порівняння висвітлення питань медицини у згаданих вище енциклопедіях з «Енциклопедією сучасної України» (ЕСУ), яка почала виходити 2001 року (дотепер видано 8 томів, до літери «Д»), зіставлено кількість статей, започаткованих на «Ва».

В УЗЕ серед 525 статей таких виявилось 4,4%. Цікаво, що відомі усім сьогодні ниркові циліндри значаться під назвою «Валочки ниркові, циліндри» з відсиланням до статті «Ниркові валочки».

В «Енциклопедії українознавства» серед 150 статей тільки 6 (4,0%) мають відношення до медицини і присвячені персоналіям, не згаданим у жодній із порівнюваних енциклопедій. Серед них тільки один українець – лікар, громадський і політичний діяч на Вінниччині В. Ващинський (1885–1938). Інші – з неслов'янськими прізвищами, які працювали в університетах Харкова (І. Вагнер, Т. Ванцетті, Я.-Л. Ванотті) та Києва (О. Вальтер). С. Ватев, професор Софійського університету (Болгарія), згаданий як член Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ).

В УРЕ серед 408 статей, започаткованих на «Ва», 15 (3,7%) стосуються медицини, серед них 4 присвячені її діячам. Дивно, але два з них не згадані ні в одній з інших енциклопедій: О. Вальтер (1818 – 1889, Київ), Д. Василенко (1883 – ?, Одеса, Дніпропетровськ).

В ЕСУ (4-й том, 2006 рік) на літери «Ва» числиться 866 статей, серед яких 78 (9,0%) присвячено медицині, майже всі (75) – персоналіям. Крім персоналій, тільки – «Вакцинація», «Валеологія», «Ваше здоров'я» (газета). Із 75-ти діячів медицини 39 сучасників. Що ж, це «Енциклопедія сучасної України». Через пер-

соналії ми пізнаємо і напрямки їх діяльності в науковій медицині, досягнення. Сьогодні ми переживаємо період, коли справді необхідно відродити багато забутих, призабутих і колись заборонених імен, коли ми повинні не тільки світові, але й собі довести, що ми чогось варті.

Таку роль відіграла і 5-томна з майже 900 сторінками в кожному томі «Encyclopedia of Ukraine» (1984 – 1993). Окремим галузям медицини та їх розвиткові в Україні присвячено близько 30 статей, окремим персоналіям-медикам – понад 300. У підборі персоналій упорядники енциклопедії (В. Кубійович, Д. Гузар-Струк; Торонто – Баффало – Лондон) користувалися двома критеріями – внеском до медичної науки та участю в культурному, громадському і політичному житті. Перше – поза сумнівом, друге – не менш важливе, особливо в атмосфері української дійсності, в якій інтелектуальна еліта за минулих часів нерідко і вимушено, і добровільно зрікалася рідних коренів. Серед лікарів-українців згадано багато розсіяних по світу (переважно в США), репресованих різними режимами, згадано лікарів та вчених інших національностей, які працювали і творили в Україні. Свого часу я опублікував широкий огляд цього матеріалу в статті «Українська медицина в очах англомовного читача».

Ознайомитися зі статтями 4-томної «Української малої енциклопедії», складеної Євгеном Онацьким (1894 – 1979) і виданої в Буенос-Айресі у 1957–67 роках, мені, на жаль не вдалося.

На перспективу існує немало літератури, з допомогою якої можна доповнити виклад історії української медицини. Це – відомі праці В. Плюща, посібники з історії медицини С. Верхратського (3 видання), О. Голяченка і Я. Ганіткевича, фундаментальні праці Я. Ганіткевича, дослідження О. Грандо, збірники В. Шендеровського, бібліографічні збірники, укладені П. Пундієм, лікарські збірники серед видань НТШ, монографія З. Болтарович «Українська народна медицина. Історія і практика» (1994) та багато інших. Допоміжними в цьому відношенні можуть бути і видання численних за останні роки регіонально-обласних краєзнавчих енциклопедій.

Це – щодо історії української медицини та її діячів. Адаже ми, нарешті, можемо вживати визначення «український вчений», а не як колись, виключно – «вчений українського походження», «уродженець України», можемо говорити про українську медицину, а не про медицину України.

Щодо висвітлення питань медицини загалом, питань, які можуть цікавити масового читача, бажано поширити медичний словник ЕСУ. У руслі передбачуваної Державної програми підтримки українського книговидання не можна миритися з тим, що за вісім років вийшло тільки 8 томів ЕСУ на 6 літер. До запланованої і схваленої Президією НАН України до підготовки Універсальної енциклопедії України в першому варіанті запропоновано близько 2100 статей, присвячених медицині. З цією справою також не слід зволікати. За умови належної державної

політики щодо книговидання можна би подумати і про видання галузевої медичної енциклопедії. Видання такої енциклопедії необхідно попередити поглибленим удосконаленням та уніфікацією української медичної термінології. На жаль, останні 8 – 10 років це питання залишається поза увагою і медиків, і філологів.

На мою думку, збільшити видавничу потужність цього напрямку, ефективніше використати кошти, що на сьогодні чи не найголовніше у видавничій справі, можна би шляхом об'єднання Інституту енциклопедичних досліджень НАН України з сьогоднішнім видавництвом «Українська енциклопедія ім. М. Бажана».

ЛІТЕРАТУРА

1. Медична газета України, 1995, ч.18.
2. News from Ukraine, 1995, № 34–37.